

A
345.

PALÓC KUTATÁS
MÓDSZERTANI KÖZLEMÉNYEK I.

MÓDSZEREK ÉS FELADATOK
/PALÓC TANÁCSKOZÁS EGERBEN/

1967. NOVEMBER 10-11.

EGER, 1968.

hártyásszárnyu, stb. éppen úgy nyilvánvaló, hogy minden etnikai csoport, ha néprajzilag még vizsgálható /vagyis etnokulturális specifikumai megőrződtek/, akkor etnokulturális csoport, de nem minden etnokulturális csoport kizárólag etnikai csoport, hanem lehet regionális csoport /pl. a zseliciek/, vagy történelmi csoport /pl. a hajdúk/ stb. Az etnikum területi csoportjairól - a népi kultúra jelenségeinek a feltárásával - csak annyi állapítható meg, hogy etnokulturális csoportok. Mivel az a tény, hogy az ilyen csoport tagjai a kulturális kapcsolaton kívül genetikai kapcsolatban is állnak egymással /tehát nemcsak etnokulturális, hanem etnikai csoportnak is tekintendők/, csak etnohistóriai vizsgálatokkal elemezhető ki, azért az etnikai csoport nem a néprajz, hanem az etnohistória műszava. A népi kultúrát vizsgáló etnográfus vagy etnológus - az etnohistóriai kutatások elvégzése előtt - csakis etnokulturális csoportokról beszélhet.

VARGYAS LAJOS: A ballada

Arra kértek föl, hogy adjam elő a palócságnak a balladákban lehetséges etnikai elhatárolását. Meg kell tehát néznünk, hogy van-e olyan elem a balladaanyagban, ami a palócságra nézve jellemző, akár úgy, hogy csak ott van, akár úgy, hogy ott sajátos formában van jelen. Előre becsátom, hogy negatív alapon egyáltalán nem lehet körülhatárolást végezni. Az hogy mi nincs, nem ad egyrészt olyan világos körvonalat, mint az, hogy mi van, másrészt a gyűjtés intenzitásától is függ, tehát kevésbé lehet felhasználni. Legfőképpen azonban olyan meglepetések érhetik az embert, hogy amiről nyugodt lélekkel azt hitte, hogy nincs, mert százharminc éves balladakutatás óta egy bizonyos területen nem merült fel, ujabban mégis felbukkanhat. Így bukkan fel a Dunántul a "Kegyetlen anyós"-nak egy változata, ami azelőtt csak Moldvában volt ismeretes és a Palócföldön tudtunk egy kétes változatáról; vagy a Görög Ilona Nyitrában, vagy pedig a szlovák és Kárpátaljai terület határán több olyan részlet, ami

eddig csak Erdélyben ismert balladákban szerepelt. Tehát negativumokból nem szabad kiindulni.

Nézzük meg tehát milyen pozitívumok alkalmasak esetleg az elhatárolásra.

Előre bocsátom, azt is, hogy sajnos én nem tudok olyan eredményekkel előállni, mint az előttem elhangzott előadás; sokkal kevesebb, vagy talán egyáltalán semmiféle pozitívumot nem fogok tudni nyújtani. Lehetne elhatároló kritérium az, ha bizonyos balladák csak palóc területen fordulnának elő. Ilyen nincs. Amire gondolhatnánk, a Vidrócki ballada például, egyrészt Nógrádban szinte ismeretlen, illetőleg az az egy-két változat, amiről tudok, eltér a mátraalji változatoktól, másrészt a változatok többsége szerint a Mátravidéken és Észak-kelet-Alföldön van elterjedve, tehát nem zárul a palócság területével.

Van egy régi ballada, "az akarata ellenére férjhezadott lány", aki a menyasszonyi menet közben haldoklik; ez egyrészt elég ritka, tehát már ezért sem nagyon lehet alkalmas egy ilyen körülhatárolásra, másrészt nemcsak a palócoknál, hanem majdnem ugyanolyan mennyiségben, vagy talán több variánsban Szeged környékén is található, és pedig nemcsak a Szeged környéki palócnak nevezhető szórványokban. Az ottani változatoknak némileg eltérő a fogalmazása is. Tekintve, hogy Szeged környékén több olyan ballada, vagy balladaelem maradt fenn, ami vagy sehol nem él máshol az országban, mint pl. a "Komáromi szép leány", vagy pedig ami Erdélyben és nagyon ritkán más magyarországi területen is előfordul, tehát számolni kell azzal, hogy a Szeged környéki magyarság sokmindent megőrzött a középkori általános magyar hagyományból. Ha tehát palócoknál és Szeged környékén egyaránt megtaláljuk a balladát, le kell mondanunk a palóc etnikum számára való felhasználásáról.

Maradhatna tehát az, ha van egy összmagyar elterjedésű balladánk és annak külön palóc redakciója, azaz különleges palóc fogalmazása, vagy variánsa, ami alkalmas volna ilyen körülhatárolásra. Azt kell mondanom, hogy ilyet sem nagyon találunk. Számításba jöhetne a "Gunaras

lány", /"Kihajtottam a libámat sejhaj a pástra"/, amelynek valóban van egy sajátos palóc fogalmazása, ami még formai sajáttságban is - egy nagyon elaprózott és felzaporodó szótagszámu harmadik sörrel, illetve utolsó versszakkal - elkülönül a többitől: csak az a baj, hogy ez meg Sárospatakig ismert, tehát megint tullepi a palócság határát. Valószínű ugyan, hogy ennek a kisugárzó területe a palócság volt, mert Sárospatakon régi kéziratból ismerünk más változatot is, ami eltér a palóc fogalmazástól; az talán arra enged következtetni, hogy Sárospatakon és környékén nem a palóc fogalmazás volt régen elterjedve és csak ujabban jutott el oda. Viszont ez nagyon bizonytalan érvelés lenne. Sárospatakra annyi mindenki futott össze a kollégiumba, hogy egy ilyen kollégiumi feljegyzés sokféle származásu lehet.

Arra gondolna az ember, hogy olyan ún. régi, klasszikus balladát lehetne felhasználni, amely viszont nagyon sok változatban az egész országban ismeretes, mint a "Megölt legény", a "Fehér László" vagy a "Halálra táncoltatott lány". Ezeknek azonban éppen az a baja, hogy a szinte napjainkig tartó, kiterjedt, megszakítatlan hagyomány miatt a szöveg nagyon egységesen kialakult, az újabb idők folyamán kiegyenlítődött, amikor az érintkezés a nyelpterület különböző pontjai között már nagyon megélnékült, részben a közös katonáskodás, részben a könnyebb utazás, munkavállalás révén. Ezeknek tehát éppen az a baja, hogy egyrészt óriási tömegű variánst kell feldolgozni, másrészt apró fogalmazási eltérésekkel számolhatunk, amelyek területileg teljesen össze-vissza keresztezik egymást. Ki lehetne nyomozni természetesen, hogy honnan jön egy-egy újabb változat. Erre nézve tapasztalatom van pl. az áji gyűjtésben, ahol minden egyes dallamnak pontosan utána kérdeztem, hogy ki honnan tanulta; előfordult, hogy egy dallamnak, amely a faluban megszakítás nélkül élt, hétféle származásárd lehetett tudni. Az egyik az öregektől tanulta, vagy az előtte járó generációtól, a másik egy juhásztól, aki a kocsmában énekelte, a harmadik pedig egy szomszéd faluban lakodalomban hallotta és így tovább. Tehát kétségtelen tény, hogy egy faluban még akkor is, amikor megszakítatlan a hagyomány, sőt megszakítatlan a fonó - hagyomány - mint Ájban - ugyanaz a szöveg vagy ugyanaz

a dal különböző helyekről áramlik be és különböző variánsokat hoz létre. Ezeknek a keveredését és származását mind kibogozni és ugyanakkor ezt országos arányokban elvégezni, mert hiszen mindenütt felbukkannak egymástól egészen távol ilyen közös fogalmazású részletek, ez olyan bonyolult feladatot jelentene, amibe nem lehet belevágni.

Volna tehát még egy lehetőség: bizonyos archaizmusoknak az őrzése egyes területeken. Tehát - hogy olyat említsünk, ami északi területen, vagy palócnál is előfordul, - a Kádár Katából ismert sirvirágnak, illetve a szerelmesek porából nőző virágnak és letörésének motívuma. Ez valóban nagyon gyakori az egész északi területen és talán mondhatjuk, a palóc területen még inkább. Igen ám, de Berze-Nagynak alapos baranyai gyűjtésében talán még épebb formában jön elő ez a motívum. Van azonban ennek a motívumnak egy olyan részlete, ami különösen archaikus és Erdélyben nincs is meg, csak Magyarországon: hogy nemcsak virág, hanem madarak is támadnak a szerelmesek poraiból. Ezt annak idején egy-két északi adat alapján magam is palócnak gondoltam és mikor a jelen feladatot megkaptam, azt hittem, hogy ez lesz az egyik kiindulási pontunk. De amikor pontosan utánanézem az anyagban, ami tanulmányaim megírása után is szaporodott újabb gyűjtésekkel, akkor kiderült, hogy Győr és Komárom megyéből is előkerült ez a motívum, azonkívül Nyitrában Gyimesből, továbbá Zemplénben Ricséről és Torontálban Ószentivánból. Tehát pont a palóc területet ugorjuk ki, annak két széléről vannak az adatok. azonkívül még két más területről is. Ezt az archaikus mozzanatot sem lehet talán felhasználni a palóc terület körülhatárolására. Az előbb említett "Kegyetlen anyós" moldvai balladának a palócnál följegyzett nagyon töredékes és eléggé elkülönülő változata, a "Gyurica szép lány" viszont egyetlen egy feljegyzésben ismeretes, és azóta előkerült Dunántulról egy sokkal több részletet megőrző variáns.

Hátra volna még az a formula, amit én honfoglaláskori hősepikából vezetek le és amit ebben a vonatkozásban a legkevésbé lehet cáfolni, mert olyan egyezések és mellett olyan eltérések mutathatók ki, amelyet alig lehet

tagadni: a "vérem a véreddel egy patakot mosson, testem a testeddel egy sirba kerüljön". Ez legépebben és leg-sűrűbben a palóc területen fordul elő. Csakhogy azért a környező területekre is kisugárzik és előfordul a Du-nántul is, elszórtan az Alföldön is mindig ott, ahol egy korábbi, vagy újabb de jobb gyűjtésből kerülnek elő a variánsok, ez tehát arra mutat, hogy talán valamikor ép-pen olyan általános volt ez a formula, máshol is, mint a palócoknál, csak ott jobban fennmaradt az újabb idő-kig. Ebben az esetben további remény lehetne, hogy az összehasonlító kutatás adjon támpontokat, mert pl. ez a formula szomszédaink közül csak a szlovákokhoz és az ukránokhoz szivárgott át, ami arra mutatna, hogy talán mégis a palóc terület volt a kisugárzó központja.

Mihelyt azonban több ballada elterjedését is megnézzük, azt tapasztaljuk, hogy sokszor a legmeglepőbb össze nem függés van aközött, hogy hol maradt fenn magyar terüle-ten valami és hová terjedt el szomszédainkhoz. Pl. a Molnár Annának a legtisztább változatai és éppen az a bizonyos fa alatti, fejbenkeresési jelenet, ami speci-álisan magyar, erdélyi és moldvai területen maradt fenn, ugyanakkor csak németek felé sugárzott ki. Vagy pl. a "Hüség próba" balladájának két töredéke maradt fenn Erdélyben, illetve Moldvában és a kétségtelen ma-gyar fogalmazáshoz tartozó szomszédnépi adatok szlové-neknél található. Tehát a szlovák átvételekből sem le-het megint semmire sem következtetni, bármennyire sze-rettem volna a palócság számára elsőbbséget kihozni be-lőle. Azt kell mondanom, hogy a felsorolt példák mind közmagyar jelenségeknek archaikus területen jobban fem-maradt elemei. Maradna még egy lehetőség: egy olyan régi balladát venni kiindulásnak, amely nem olyan egy-séges változatokban él, mint a "Halálatáncoltatás" vagy a "Fehér László", de azért országosan elterjedt, és e-lég jól is van gyűjtve ahhoz, hogy számos változat áll-jon rendelkezésünkre az egyes területek elhatárolására. Ilyen volna a "Szégyenbe esett lány" vagy Angoli Bor -bála néven jobban ismert ballada. Nézzük meg ennek a tényeit. Talán azért is érdemes részletezni, mert az itt felmerülő pro és kontra lehetőségek más néprajzi területen is tanulságosak lehetnek.

Északnyugat-Dunántul nagyon rosszul van ez a ballada képviselve; általában töredékes és más balladákkal, sőt nem is balladákkal, hanem újabb szövegekkel ötvöződik össze: az elején a "Jó estét, barna lány" és "Fekete városnak fehér tornya látszik" kezdetűekkel. Még a halálatáncoltatást is összekeverik vele; egyébként alig van a történetből magából valami, inkább a "virágim, virágim szögről lehulljatok" motivummal folytatódik, mintsem a szokásos és a palócoknál oly gyakori fogalmazással. Ebben a tekintetben a legrosszabb Veszprém megye és a Balaton északi partja. De ott is van egy régi gyűjtés, Hantz Gyuláé, az Abafi hagyatékban, ami később Kálmány hagyatékába került át; tehát egy jó régi, mult század közepe táján gyűjtött anyag, ami viszont a balladát - teljes történetével őrizte meg, nem pedig ezekben a töredékes formákban. Azt is meg kell említenem, hogy ezen az Észak-Dunántuli területen az a két név, ami az eredetre nagyon jó támpontot ad, az "Angoli" vagy a "Londonvár" és ezeknek közeli eltorzításai, itt szinte nem is fordulnak elő. Viszont Baranyában megint nagyon jó, ép szövegeket gyűjtöttek, még a sirvirág és annak a letépeése is szerepel benne, és egyszerre megjelennek a teljes nevek, Londonvár Ilonka, meg Angoli Borbála. Feljebb Tolna és Fejér megyében töredékes és rossz változatok, köztük megint egyszer egy teljes jó változat Abafi gyűjteményéből Pusztafornáról.

Az Alföldön Kálmány gyűjtése az, ami ezt a balladát legnagyobb mennyiségben felszínre hozta. Az ő variánsai megint teljes szövegek és általában jók is, de fogalmazásukban eltérnek a palóctól, sőt nemcsak attól térnek el, hanem sokszor a klasszikus balladai fogalmazástól is: nagyon sok esetlegesség van bennük és a nevek is egészen eltérnek a palócokétól. Tehát semmi esetre sem az esetleges palóc kisugárzás vitte őket oda. Békésben, Biharban megint olyan különböző töredékes változatok jönnek elő, amelyek hidat vernek az Erdélyi anyaghoz, ahol a ballada már inkább csak töredékeiben él és már csak a vőlegénynek elküldözgetése, mindenféle álürügyekkel, a ballada tulajdonképpeni tartalma. Mégis Konsza anyagában a háromszéki, tehát aránylag a legpolgárosultabb székely területen egyszerre ott találunk egy nagyon teljes változatot, ami azonban követi Bartóknak

ujszászi közlését, de nem úgy, hogy annak irodalmi uton odakerült változatáról beszélhetnénk, mert azért a fogalmazás más, csak nagyjából követi az elbeszélés menetét, sőt egy olyan motivumot is hozzátesz a végére, ami a közlésben nincs, de a balladához tartozik, tehát csak arról lehet szó, hogy egy székely járt katonaság vagy más utazás alkalmával a jász területen, megismerte a változatot és elvitte Háromszékba, ahol feljegyezték. Ez az eset arra mutat, hogy a népköltészeti és népzenei elemek sokkal mozgékonyabbak és az országban sokkal könnyebben terjednek, kiegyenlítődnek, mint a tárgyi elemek; sokkal óvatosabban kell velük bánnunk, illetőleg sokkal nehezebb a felhasználásuk.

Hátra van még Nyitra megye, ahol azonban nem olyan jók a feljegyzések, mint a klasszikusabb palóc területen; bár Kodály is gyűjtött arrafelé, de csak Ghymesből tudott egy teljes szöveget hozni, a többi nem tartalmazza az egész történetet, s a közlő is egészen más néven, Fodor Katalinaként szerepel. Mind ennek alapján azt mondhatnám, hogy van ennek a balladának a klasszikus palóc területen egy egységes fogalmazása, szinte a legklasszikusabbban, a legballadaibb formulákkal fogalmazott szövege, sőt jellemző dallama is. Két olyan dallam szerepel itt, amit vagy francia eredetűnek lehet már most kimondani, vagy gyanunk van erre; Békésben is kimondottan ezek a dallamai a balladának. Ugy látszik tehát, mintha eredetileg ehhez a szöveghez tartozó dallam lenne, ami megint a balladának valami begyökeresedett és eredeti formájára utalna a palócoknál. Ha tovább megyünk Borsod, Zemplén felé, újból töredékes változatokat találunk, Beregben azonban, mert volt egy jó gyűjtő, Babus Jolán, egyszerre ismét jó szövegekkel találkozunk. Tehát ezuttal is felmerül a gyanu, hogy nem is a palócságnak köszönhetjük az ottani sok jó szöveget, hanem Kodálynak, aki palóc földön egy bizonyos időben jó gyűjtést végzett; és mindenütt, ahol régi gyűjtés, vagy valami hasonlóan jó gyűjtő kezé nyomán kerülnek elő a variánsok, majdnem hasonló az anyag a palócokéhoz. Tehát ha a statisztikai átlagból indulok ki és azt mondom, hogy hol találunk legsűrűbben jó változatokat és a legegységesebb fogalmazást, azt mondanám, hogy a palóc terület az, és ezt a balladát fel lehet használni az etnikum körülhatárolására. De akkor meg azt kell mon-

danom, hogy az az anyag amiből ezt a következtetést levonom, a 130 éves balladakutatás egész folyamán gyűlt össze és azért olyan különböző. 1831-ben adta ki az Akadémia a gyűjtési felszólítást, aminek begyűlő anyagát aztán Erdélyi János adta ki a Népdalok és mondákban. Tehát 1831-től 1967-ig gyűlt össze az anyag és ezért nem egységes, még a palóc földön sem. Pl. Kriza Ildikó gyűjtött újabban egy pár "Angoli Borbála" változatot Nógrád megyében és azok nemcsak hogy nem a palóc fogalmazást őrzik, hanem egy Észak-Dunántul is említett, töredékes és ujszerű szöveget képviselnek hat-hét változatban, Nógrád megye néhány egymás melletti falujából. Ez is igazolja, amit az előbb említettem, hogy különböző időben ugyanannak a szövegnek különböző változatai sodródnak be egy-egy faluba, egy-egy területre. Ha mi most alapos új gyűjtést végeznénk a palóc területen, esetleg egész más szövegekkel vagy egészen más elterjedéssel találkozánk, mint amit én itt az egész gyűjtés legarchaikusabb, legjobb darabjai alapján előadtam.

Mai állapot és mai gyűjtés alapján tehát nem igen lehet az elhatárolást elvégezni. Akkor pedig nem áll rendelkezésünkre egyéb, mint hogy a meglévő anyagot elemezzük: ehhez azonban nem kell újabb kutatás. Vagy pedig arra kell törekednünk, hogy a még megtalálható régebbi anyagot kaparjuk ki a ráülepedett újabb réteg alól, tehát ne elégedjünk meg azzal, ha egy faluban vagy egy területen 8-10 vagy még több változatban is kapunk egy újabb, romlott szöveget, hogy megtaláltuk a vidék jellemző formáját, mert ez alatt a felszín alatt még mindig meghúzódhat egy korábbi réteg és az lenet csak egyedül alkalmas arra, hogy megállapítsuk mi is az igazi palóc jellegzetesség. Ezzel körülbelül el is jutottam oda, amit már bevezetőben jeleztem, hogy az én véleményem szerint a balladát egészében nemigen lehet felhasználni a palóc etnikum kutatásában. De ha mégis szükségét érzi a vezetőség, hogy ez is szerepeljen a kutatás témái közt, akkor azt az egyet ajánlhatnám, hogy az Angoli Borbálára koncentrálják a gyűjtést, de mindenütt mélyfurást végeztessenek, vagyis az elérhető legrégibb változatokat igyekezzenek előkeresni, és pedig minél több változatban minden egyes faluból. Talán ez alkalmas lesz arra, hogy valamennyire körvonalazza az egykori palóc kulturát és hozzáadjon egy jellemző vonást annak majd kialakuló teljes képéhez.